

POVOD

KARL MARKS

Arhe XV, 29/2018
UDK 161.225.23 : 330.101
1 Marx : 93/94
Originalni naučni rad
Original Scientific Article

MILOŠ PEROVIĆ¹
Novi Sad

ISTORIJA RECEPCIJE MARKSOVOG MIŠLJENJA (I DEO)

Sažetak: U radu kojim se nastavlja obeležavanje sto pedesete godišnjice od objavljivanja prve sveske Marksovog Kapitala, autor se bavi najbitnijim momentima recepcije ovog dela. Autor obuhvata period od 150 godina u kom se osvrće na interpretaciju Kapitala u okviru tzv. marksizma, najbitnije momente kritike ovog dela, ali i istorijat ove knjige i marksističke misli na području bivše Jugoslavije. Centralno mesto rada je recepcija i interpretacija Marksove teorije vrednosti i dijalektičkog metoda. Ovaj deo rada bavi se istorijatom marksističke recepcije Marksovog mišljenja od pojave Kapitala do šezdesetih godina 20. veka.

Ključne reči: Marks, Kapital, teorija vrednosti, dijalektički metod, Engels, Hilferding, Lenjin, Lukač, Markuze

Karl Marks je verovatno najuticajni socijalni mislilac u prethodna dva veka.² Vrednost i značaj njegovog rada ne ogleda se samo u krajnje subverzivnom teorijskom pristupu izučavanja socijalnih i ekonomskih odnosa, nego i u činjenici da je ovo mišljenje kroz celi 20. vek inspirisalo revolucionarnu praksu organizacija radničkog pokreta širom planete. Međutim, ili upravo zbog toga, čini se da nijedna misao nije doživela toliko različite, pa i suprotstavljene interpretacije, kao što je to bio slučaj s Marksovom. Stoga je neophodno pozabaviti se prvenstveno istorijatom misaonog razvitka pozitivne recepcije Marksovog mišljenja (tzv. marksizmom), pa onda i sa najbitnijim kritičkim pogledima na ovo delo te se naposljetku osvrnuti na njegovo prihvata-

¹ E-mail adresa autora: milos@ff.uns.ac.rs

² U tekstu *Sto pedeset godina Marksovog Kapitala* (Arhe, 28/2017) položili smo račun o predmetu i metodu Marksovog kritičkog izučavanja građanskog društva, kao i o osnovnim tezama iznetim u *Kapitalu*.

nje na tzv. jugoslovenskom jezičko-kulturnom prostoru. Mora se, pre svega, naglasiti da će ovde biti iznet krajnje redukovani pregled osvrta na Marksovo delo. Razlog tome je zaista ogromna teorijska građa koja je u prethodnih 150 godina nastala pod direktnim Marksovim uticajem kojom se ni približno ne možemo u celini baviti u formi ovog rada. Stoga ćemo pokušati da se osvrnemo samo na one najznačajnije.

Pojam „marksizam“ mora se staviti pod navodnike iz najmanje dva razloga: prvi, je sadržan u čuvenom svedočenju Marksovog zeta, francuskog socijaliste Pola Lafarža da je sam Marks upoznavajući se sa francuskim „marksizmom“ izjavio: „ako je to marksizam, ja nisam marksista“³. Drugi razlog nalazimo u činjenici da verovatno nijedna teorijska tradicija u istoriji socijalnih ideja nije doživela toliko različitih, pa i krajnje suprotstavljenih i međusobno isključujućih tumačenja kao što je to bio slučaj s „marksizmom“. Zato je o brojnim interpretacijama Marksovih teza prikladnije govoriti kao o „marksizmina“, u množini. Sam pojam je još za Marksovog života verovatno prvi upotrebio nemački socijaldemokrata Franc Mering 1879. godine⁴.

Istorijat razvoja marksističkih teorija dat je u nekoliko bitnih pregleda, među kojima se izdvajaju *Historija marksizma* zagrebačkog filozofa Predraga Vranickog⁵, *Razmatranja o zapadnom marksizmu* engleskog filozofa Perija Andersona⁶ te studija *Marks globalno: o razvoju međunarodnog diskursa o Marksu od 1965.*⁷ nemačkog teoretičara Jana Hofa. Valja istaći da je Vranicki u svojoj *Historiji* načinio pionirski poduhvat u skupljanju i interpretaciji misli svih relevantnih teoretičara marksizma od Marksa do šezdesetih godina 20. veka. Taj zaista ogroman poduhvat prepoznaje i Jan Hof u svojoj recentnoj studiji (2008) referišući se na *Historiju marksizma* kao najrelevantniju knjigu ove oblasti, prigovarajući Vranickom na svojevrstnom evropocentričnom pristupu materiji. No, ovaj prigovor lako je pobiti činjenicom da Vranicki u svojoj studiji obrađuje sve do tada relevantne oblike marksističke misli, uključujući kinesku i kubansku. Imajući u vidu *Historiju marksizma* i *Razmatranja o zapadnom marksizmu* koje se bave ovom mišlju do šezdesetih godina, Hof kao početnu tačku svog istraživanja uzima 1965. godinu, pravilno rezonujući da o ovom periodu razvoja marksističke misli nisu postojali ozbilj-

³ Marx, Karl, Engels, Friedrich, *Dela*, T. 42, Beograd, Prosveta, 1979, str. 336.

⁴ Elbe, Ingo, *Između Marksa, marksizma i marksizama: načini čitanja Marksove teorije*, na: <http://drustvenaanaliza.blogspot.rs/2014/01/ingo-elbe-izmeu-marksa-marksizma-i.html>

⁵ Delovao u okviru čuvene grupacije jugoslovenskih filozofa okupljene oko časopisa „Praxis“ koja je bila i globalno prepoznatljiva i relevantna u drugoj polovini 20. veka.

⁶ Delovao u okviru grupacije okupljene oko britanskog časopisa „New Left Review“.

⁷ „Marx Worldwide: On the Development of the International Discourse on Marx since 1965“. Ova knjiga nije prevedena na našem govornom području.

no sistematizovani radovi. Uzevši u obzir ove tri studije, može se steći osnovni uvid u celokupan razvoj misli inspirisane Marksom u potonjih 150 godina. Na osnovu toga mogu se rekonstruisati i istorijske faze marksističke misli, za koje se može reći da su i unutar samih sebe bile vrlo heterogene u interpretaciji Marksa, te da nastupanje svake sledeće faze nije značilo prestanak razvoja prethodne. U tom smislu, marksizme možemo podeliti u četiri osnovne grupe: 1. Klasična tradicija – marksizam Druge i Treće internacionale (počinje objavom *Kapitala*), 2. „Zapadni“ marksizam (počinje izlaskom *Povesti i klasne svesti* Đerđa Lukača 1923. godine), 3. Marksizam nakon 1968. (koincidera s masovnim studentskim i radničkim protestima u Evropi 1968. godine) i 4. Marksizam nakon propasti Sovjetskog Saveza (od 1991. do danas).

KLASIČNA TRADICIJA (MARKSIZAM DRUGE I TREĆE INTERNACIONALE)

Kao što je već naglašeno, Marks je osim velikog uticaja koji je izvršio na teorijskom polju, ostvario gotovo podjednak uticaj na polju konkretne političke borbe. Druga polovina 19. veka bila je obeležena svojevrsnom emancipacijom i osvešćivanjem radničke klase koja se manifestovala u potrebi za internacionalnim političkim pokretom koji bi zastupao njene interese. U procesu formiranja jedinstvenog masovnog pokreta radničke klase, Marks i Engels su se kroz brojne polemike sa predstavnicima raznih socijalističkih koncepcija nametnuli kao vodeći misaoni autoriteti ove političke grupacije. Konačno, ovaj proces je rezultirao formiranjem Međunarodnog udruženja radnika (Prva internacionala) 1864. godine u Londonu. Marks je izabran u najuže rukovodstvo organizacije i bio je autor njenih najbitnijih dokumenata, kao i glavni organizator. Ova organizacija je inspirisala osnivanje brojnih socijaldemokratskih partija na području Evrope i Amerike. U okviru ovog pokreta delovale su razne suprotstavljene struje i frakcije, što je ostala konstanta svih socijalističkih, radničkih organizacija do danas. Ovo je bio i glavni razlog raspuštanja Prve internacionale 1876. godine. No, kroz praksu ove organizacije Marksove i Engelsove teorijske koncepcije nametnule su se kao vodeća misao radničkog pokreta.

U toku delovanja Prve internacionale Marks objavljuje prvi tom *Kapitala* čime ovaj politički pokret dobija moćno oružje u kritici postojećih kapitalističkih odnosa. Međutim, kompleksnost i težina stila kojim je napisan predstavljali su prepreku za širu popularizaciju ovog dela. Stoga se unutar radničkog pokreta brzo javila potreba za uprošćenom interpretacijom Marksovih zaključaka iznesenim u *Kapitalu*. Kako je radnički pokret sve više organizacioni jačao, tako su se počele razvijati nove forme socijalizacije koje su rezultirale

rale specifičnom radničkom kulturom koja je zahtevala izgradnju svetozoro koji bi se razlikovao od građanskog, buržoaskog⁸. Na tom tlu se u redovima nemačke socijaldemokratije razvija popularnost shvatanja *Eugena Diringa* koji je tvrdio da je izgradio jedan sveobuhvatni sistem filozofije, političke ekonomije i socijalizma⁹. Kao u osnovi pozitivistički filozof, Diring je zauzeo izrazito kritički stav prema Marksovoj dijalektici. Motivisan stalnim nagovorima Vilhelma Libnehta, *Engels* 1878. godine piše polemički spis *Anti Diring* kojim nastoji suzbiti Diringov uticaj na nemačku socijademokraciju. Obračunavajući se sa Diringovim „sveobuhvatnim sistemom“, Engels mu se suprotstavlja sa pozicija „naučnog socijalizma“ čime u osnovi gradi jedan šematizovan skup stavova o najrazličitijim pitanjima koji vrlo brzo postaje osnovom političke popularizacije socijaldemokratske ideje¹⁰. Ovaj spis je u skraćenoj verziji pod nazivom *Razvoj socijalizma od utopije do nauke* preveden na mnoge jezike čime postaje najčitanije i najuticajnije delo u radničkom pokretu tog vremena. Engelseve stavove iznete u ovom spisu u potpunosti je prihvatio i široko popularizovao njegov bliski saradnik *Karl Kaucki* koji je bio jedna od najuticajnijih osoba u socijaldemokratskom pokretu. Time je *Anti-Diring*, zapravo, u mnogo većoj meri nego *Kapital* uticao na duhovno formiranje radničke klase. Engelsevi pogledi izneti u ovom spisu su u mnogome bili direktno suprotstavljeni duhu i metodi Marksovog mišljenja: „krajnje simplistički materijalizam, građanska filozofija napretka, nekoliko jako pojednostavljenih elemenata Hegelove filozofije i izmješteni pojmovi Marxove teorije kombinirani su u jednostavne formule i objašnjenja svijeta. Posebno istaknute značajke tog popularnog marksizma bile su često prilično rigidni ekonomizam... i vrlo naglašen povijesni determinizam koji je kraj kapitalizma i proletersku revoluciju smatrao događajima koji će nastupiti sa nužnošću prirodnih zakona“¹¹.

Tako Engels gradi jednu krajnje pozitivističku koncepciju u kojoj vlada analogija između društvenih procesa i prirodnih zakona. U njegovoj interpretaciji dijalektike koju možemo naći u knjizi *Ludvig Fojerbah i kraj nemačke klasične filozofije* (1886.), ona se deli na „dva reda zakona“ – „jedan se tiče dijalektike ‘vanjskog sveta’, a drugi dijalektike ‘ljudskog mišljenja’, pri čemu

⁸ Heinrich, Michael, *Uvod u Marxovu kritiku političke ekonomije*, Zagreb, Centar za radničke studije, 2015., str. 35

⁹ Isto, str. 35

¹⁰ Potrebno je razlikovati značenje pojma socijaldemokratije iz vremena delovanja Marksa i Engelsa i vremena Druge internacionale, a posebno u njegovo kasnijem razvoju kroz 20. vek do danas.

¹¹ Heinrich, Michael, *Uvod u Marxovu kritiku političke ekonomije*, Zagreb, Centar za radničke studije, 2015., str. 36

se ovaj drugi smatra pasivnim *umnim odrazom* prvog¹². Ovako postavljeno mehanicističko stanovište koje na fatalistički način promatra društveno-istorijske procese predstavljalo je strmoglav pad ispod razine ne samo Marksove misli, već i nemačke klasične filozofije. U ovome se nalazi koren tzv. *teorije odraza* koja je predstavljala vodeću filozofsku koncepciju Sovjetskog Saveza nakon Staljinovog preuzimanja vlasti u prvoj zemlji socijalizma. Doktrina „dijalektičkog materijalizma“ bila je njezina legitimacijska osnova. Stoga se zaista s pravom može konstatovati da se vodeća doktrina radničkog pokreta s kraja 19. i početka 20. veka pre može nazvati „engelsizam“¹³ nego „marksizam“.

Ono što je karakterisalo marksističku misao u prvoj fazi bila je potreba za prevođenjem njenih teorijskih koncepcija u konkretnu političku praksu. Tako su vodeći teoretičari radničkog pokreta u ovom periodu, gotovo bez izuzetka bili u užem vođstvu novoosnovanih političkih organizacija u svojim sredinama. Kaucki, Mering i Bernštajn su bili vodeći ljudi nemačke socijaldemokratije, Plehanov je bio član Centralnog komiteta Ruske socijaldemokratske radničke partije, Marksov zet Lafarž biva jednim od ključnih ljudi u svim aktivnostima radničkog pokreta u Francuskoj, dok je Žorž Sorel bio vodeći teoretičar tamošnjeg revolucionarnog sindikalizma. Jedino Antonio Labriola – čiji se intelektualni razvoj kretao od hegelijanstva do prihvatanja marksizma – nije zauzimao značajniju funkciju u Socijalističkoj partiji Italije, iako je izvršio presudan uticaj na formiranje marksističke misli u ovoj zemlji. U tom periodu se pojavljuju i prvi prevodi prvog toma *Kapitala*. S obzirom na neke Marksove poglede na zaostalost Rusije tog doba koji se mogu pronaći na nekoliko mesta u njegovim spisima, zanimljivo je da je prvi prevod *Kapitala* objavljen upravo u Petrogradu 1872. godine¹⁴. Prvi tiraž ruskog prevoda od 3000 primeraka rasprodat je u manje od godinu dana. Kakav je uticaj ova knjiga ostvarila na tamošnju publiku svedoče kasniji istorijski događaji¹⁵.

Nakon Marksove smrti 1883. godine, ulogu vodećeg ideologa radničkog pokreta preuzima Engels. Iako i sam u poznim godinama, Engels inicira formiranje Druge internacionale koja se osniva u Parizu, jula 1889. godine. Ono što karakteriše sami kraj 19. veka, jeste izvesna stabilizacija najrazvijenijih evropskih zemalja. Nakon serije velikih ekonomskih kriza u drugoj polovi-

¹² Elbe, Ingo, *Između Marksa, markizma i marksizama: načini čitanja Marksove teorije*, na: <http://drustvenaanaliza.blogspot.rs/2014/01/ingo-elbe-izmeu-marksa-marksizma-i.html>

¹³ Isto.

¹⁴ Marks, Karl, *Kapital: kritika političke ekonomije. 1-3*, Predgovor drugom izdanju, Beograd, Prosveta, 1973., str. 22.

¹⁵ Misli se, dakako, na revoluciju 1917. godine i formiranje prve socijalističke države – Sovjetskog Saveza.

ni 19. veka, kapitalistička ekonomija je, na kratko, stabilizovana potkraj veka. Centralne kapitalističke zemlje Evrope stupile su u fazu monopolizovanja kapitala koji je sve više zavisio od imperijalističke ekspanzije u „prekomorske“, ili zemlje tzv. Trećeg sveta, što je obezbeđivalo viši standard kod kuće koji se u izvesnoj meri prenosio i na položaj radničke klase. S druge strane, omasovljenje radničkog pokreta i opredeljenje Druge internacionale za učešće u parlamentarnoj borbi, rezultirale su znatnim političkim uspesima socijaldemokratije. Aktivno učešće socijaldemokrata u parlamentarnom životu formiralo je jedan sloj profesionalnih političara i birokrata u okviru ovih organizacija. Njihov direktan interes postaje očuvanje organizacije iznad svega i ostajanje unutar pravila parlamentarizma uz strogo poštovanje zakonskih granica političkog delovanja. Ova tendencija se naročito ispoljila u najjačoj socijaldemokratskoj organizaciji – nemačkoj. Njen dalji razvoj određen je tzv. Erfurtskim programom iz 1891. godine kada je izglasan reformistički nacrt Kaucog i Bernštajna nasuprot revolucionarnom nacrtu grupe oko Augusta Bebele i Vilhelma Libnehta. Ovim se pojavljuju prve pukotine između reformističke i revolucionarne struje radničkog pokreta: „Prvi vjesnici ove politike započiju svojim istupanjima već krajem devetnaestog stoljeća sa zahtjevima zamjene revolucionarne borbe parlamentarnom i pretvaranja partije iz revolucionarne partije proletarijata u reformističku¹⁶“.

Ovo političko kretanje povratno se odražavalo i na teoriju reformističke struje radničkog pokreta koja se okreće zahtevu za revizijom Marksove misli, zbog čega se ova struja nazivala i revizionističkom. Značajan uticaj na ovu struju ostvarila je filozofija novokantovstva koja je posebno bila popularna u redovima nemačke reformističke socijaldemokratije¹⁷ i austromarksizma¹⁸. Novokantovstvo – u čijoj je ideološkoj osnovi stajao liberalizam¹⁹ – bilo je filozofija koja je odgovarala duhu pomenute stabilizacije kapitalizma na prelazu između dva veka. U svojoj je suštini bila apologija postojećeg. Zasnivala se na potrebi za obnovom Kantove transcendentalne filozofije, te marginalizaciji Hegelove filozofije koja je svojom dijalektičkom metodom direktno vodila Marksu, a to znači mišljenju radikalnog prevladavanja postojećeg. Pri-

¹⁶ Vranicki, Predrag, *Historija marksizma. Tom 1*, Zagreb, Naprijed, 1975., str. 234.

¹⁷ Najznačajniji predstavnici bili su Ludvig Voltman, Franc Staudinger.

¹⁸ Austrijski marksisti su bili vrlo uticajna struja radničkog pokreta na prelazu iz 19. u 20. vek. Bili su pod snažnim uticajem novokantovstva, pre svih Maks Adler, Karl Renner i Oto Bauer. Zajedno sa ruskim menjševicima i još nekoliko drugih evropskih socijaldemokratskih organizacija 1920. godine formirali su tzv. Drugu i po internacionalu, koja je predstavljala odgovor na pobjedu boljševika u ruskoj revoluciji. Postojanje ove organizacije bilo je kratkog daha.

¹⁹ Perović, M. A., *Istorija filozofije*, Novi Sad, Grafomedija, 2003., str. 271.

marni interes novokantovstva bio je filozofiranje u Kantovoj dimenziji „trebanja“ u kojoj se još uvek ostaje na području etike. Prevedeno na jezik konkretnog političkog delanja, ovo je značilo ostajanje u granicama apela za poboljšanje uslova života radničke klase u postojećoj društveno-ekonomskoj formaciji. Kako navodi Vranicki: „Kant, čija je historijska zasluga za razvoj filozofske spoznaje neosporna i velika, bio je idealna figura da se ostane u subjektivnom i idealnom, pa čak i u socijalnim zahtjevima“²⁰. Time je reformistička struja radničkog pokreta zauzela odgovarajuću teorijsku poziciju za svoj program pokušaja popravljavanja materijalnih uslova u okvirima postojećeg, odakle je mogla vršiti reviziju Marksovog mišljenja koje bi joj služilo kao legitimacijska osnova političke linije. Prema toj potrebi reformističke socijaldemokratije valja tumačiti čitanje Marksa iz Kantovog ključa. U istom se nalazi i osnova etatizma nemačke i austrijske socijaldemokratije, pre svega u radovima Kauckog i Renera. Bila je to teorijska osnova za postupanje evropske socijaldemokratije u pripremama za Prvi svetski rat kad su sve socijaldemokratske partije sa izuzetkom srpske glasale za ratne kredite i time praktično podržale sukob imperijalističkih sila. Rezultat ovakvog držanja socijaldemokratije bio je konačni kraj Druge internacionale i nepomirljiva politička podela na reformističko (socijaldemokratsko) i revolucionarno (komunističko) krilo radničkog pokreta koje će opstajati kroz čitav 20. vek²¹.

Među teorijskim naporima reformističke socijaldemokratije mora se izdvojiti delo *Finansijski kapital* (1910) Rudolfa Hilferdinga (1877-1941). Ovo je nesumnjivo jedno od bitnih dela na polju kritike političke ekonomije tog perioda u kom se iz metodološkog ključa *Kapitala* pokušalo tumačiti novonastale okolnosti kapitalizma. Hilferding polazi od pretpostavke da je finansijski kapital posledica prometnog procesa, odnosno sistema kredita²². Kartelizacija kapitala koja vodi monopolnom obliku kapitalizma obezbeđuje veću sigur-

²⁰ Vranicki, Predrag, *Historija marksizma. Tom 1*, Zagreb, Naprijed, 1975., str. 236.

²¹ Pod uticajem koji je izazvala Oktobarska revolucija, Evropom se širi serija radničkih ustanaka podstaknutih događajima u Rusiji. Posebno je Nemačka bila zahvaćena revolucionarnim zanosom, pa se u Minhenu formira kratkotrajna Sovjetska republika, dok ustanci u Hamburgu i Berlinu bivaju brzo ugušeni. Kako je Nemačka nakon Prvog svetskog rata postala republika, na čelu njene vlade stajao je Fridrih Ebert, vođa Socijaldemokratske partije (SPD). Primorano šovinističkim držanjem partije u predvečerje rata, revolucionarno krilo predratne nemačke socijaldemokratije pod vođstvom Roze Luksemburg i Karla Libknehta 1915. godine osniva Spartakističku ligu koja je bila preteča Komunističke partije Nemačke (KPD). U spontanim i slabo pripremljenim revolucionarnim događajima u januaru 1919. godine u Berlinu, socijaldemokratska vlada Eberta ulazi u otvorenu saradnju sa konzervativnim i nacionalističkim elementima (posebno su se isticali zloglasni Freikorps), te brzo guši radnički ustanak. Usledio je lov na vođstvo Spartakističke lige. Jedinice protofašističkih Freikorpsa su uhvatile i likvidirale Luksemburg i Libnehta. Telo Roze Luksemburg bačeno je u Landver kanal u Berlinu.

²² Vranicki, Predrag, *Historija marksizma. Tom 1*, Zagreb, Naprijed, 1975., str. 298.

nost kapitala, čime banke sada mogu izdavati veće industrijske kredite. Time se povećava učešće finansijskog kapitala u industrijskom profitu, što dovodi do uzajamne zavisnosti ova dva sektora kapitala. Dalja tendencija koja se javlja karteliziranjem i monopolom jeste pojava izvoza kapitala²³, za koju je potrebna jaka država koja će, s jedne strane, štititi domaći kapital svojim carinskim mehanizmima i, s druge strane, voditi ekspanzionističku politiku prema spoljnim tržištima. Stoga, po Hilferdingovom uverenju, ovaj zahtev finansijskog kapitala menja i buržoasko shvatanja sveta koje je do tada počivalo na liberalizmu. Valja zato navesti jedan njegov poduži pasaż:

„Ideal mira bleđi, na mesto ideje humanosti dolazi ideal veličine i moći države... Sada je ideal da se sopstvenoj naciji obezbedi gospodstvo nad svetom; težnja isto tako neograničena kao i težnja kapitala za profitom iz koje je ponikla. Kapital postaje osvajač sveta i sa svakom novom zemljom on osvaja novu granicu koju valja prekoračiti... Ekonomski zasnovana, ona se ideološki opravdava onim značajnim iskrivljavanjima nacionalne misli, koja više ne priznaje svakoj naciji pravo na samoopredeljenje i nezavisnost... Naprotiv, ekonomsko povlašćivanje monopola odražava se u povlašćenom položaju koji mora pripasti sopstvenoj naciji. Ova se pojavljuje kao izabrana nad svima ostalima. Pošto se potčinjavanje tuđih nacija vrši silom, dakle veoma prirodnim putem, izgleda da vladajuća nacija to gospodstvo ima da zahvali svojim naročitim prirodnim svojstvima, dakle svojim rasnim svojstvima. Tako se u rasnoj ideologiji pojavljuje, prurušeno u prirodnu nauku, obrazloženje težnje za vlašću finansijskog kapitala, koji na taj način dokazuje prirodno-naučnu uslovljenost i nužnost svojih postupaka. Namesto demokratskog ideala jednakosti stupio je oligarhiski ideal gospodstva“²⁴. Ovim je Hilferding postavio temelje daljeg marksističkog proučavanja imperijalizma kao stupnja u razvoju kapitalizma. Takođe, na tragu Marksovog shvatanja ideologije, na vrlo jasan način je pokazano materijalno, ekonomsko poreklo rasizma kao političke ideologije.

Na polju daljeg proučavanja imperijalizma najveći doprinos je dao svakako *Vladimir Iljič Lenjin* (1870-1924), koji je, bez sumnje bio centralna ličnost ove faze radničkog pokreta i marksističke misli. Pripadao je drugoj generaciji marksističkih mislilaca, kojoj su između ostalih pripadali i Roza Luksemburg, Hilferding, Oto Bauer. Kako u svojoj studiji o zapadnom marksizmu primećuje Peri Anderson, evidentno je da se u ovom periodu težište marksističke misli i delatnosti premešta na područje srednje i istočne Evrope. Rusija i Austro-Ugarska, u dobroj meri još uvek feudalne monarhije sa kapitalističkim odnosima na znatno nerazvijenijem stupnju od vodećih zapadnoevrop-

²³ Isto, str. 299.

²⁴ Hilferding, Rudolf, *Finansijski kapital*, Beograd, Kultura, 1958., str. 387-388.

skih država, postale su epicentar revolucionarne misli i delatnosti na početku 20. veka. Razvijajući se pod uticajem Plehanova i kritički ga prevladavajući, V. I. Lenjin se afirmiše kao vodeći um ruskog revolucionarnog pokreta i politički vođa boljševika – revolucionarnog krila ruske socijaldemokratije. Na talasu ogromnog nezadovoljstva prouzrokovanog očajnim materijalnim položajem velike većine ruskog stanovništva i učešćem u ratnom sukobu imperijalnih sila Evrope, Lenjin sa boljševicima ostvaruje prvu proletersku revoluciju u istoriji čovečanstva i kreće u izgradnju socijalističkog društva na ruševinama krajnje zaostalog carstva. Na području teorijskog rada, Lenjin je ostvario ogroman uticaj na području kritike političke ekonomije kroz izučavanje imperijalizma i praktično je zasnovao marksističku političku teoriju.

Njegovi filozofski pogledi, isprva, nesumnjivo su se formirali pod uticajem Engelsa, a potom i Plehanova. Na filozofsku misao ruskih marksista poput Bogdanova i Lunčarskog, ogroman uticaj je ostvarila empiristička filozofija pozitivizma Riharda Avenarijusa i Ernsta Maha, tzv. empiriokriticizam. Nezadovoljan Plehanovljevom kritikom ove koncepcije unutar ruskog marksizma, Lenjin piše *Materijalizam i empiriokriticizam* (1909.) pokušavajući da suzbije uticaj ove škole mišljenja za koju je Engelsova dijalektika predstavljala mistiku²⁵. Međutim, i sam Lenjin je u ovoj raspravi polazio sa pozicije „domarksovskog materijalizma“ u pitanju odnosa subjekta i objekta po kojoj je ono idealno izraz materijalnog, kojim se dalje utabavao put tzv. teoriji odraza. Pitanja kojima se Lenjin bavi u ovom delu poput pitanja postojanja prirode nezavisno od ljudske svesti, još je Marks svojom koncepcijom čoveka kao bića prakse učinio sekundarnim i bespredmetnim²⁶. Time je tradicija krive interpretacije biti Marksovog mišljenja u tzv. marksizmu produbljena. Međutim, u svom kasnijem filozofskom razvitku prema potrebi za bitnim shvatanjem Marksove dijalektičke metode, Lenjin je proučavao čitavu tradiciju dijalektike, od Heraklita i Aristotela do Hegela. Pogledi na ovu problematiku objedinjeni su u *Filozofskim sveskama* (1913). U njima se on posebno posvećuje Hegelovoj dijalektici koju smatra onim metodološkim ključem kojim se trebaju otvarati stranice Marksovog *Kapitala*²⁷. Mora se, stoga, Lenjinu priznati da je uvidima iznesenim u ovom delu otvorio vrata drugačijem čitanju Marksa koje je ostvareno u tzv. zapadnom marksizmu.

Međutim, najveći doprinos marksističkoj teoriji Lenjin ostvaruje u kratkom spisu *Imperijalizam kao najviši stadij kapitalizma* (1916. napisana, objavljena 1917.). Nastanak monopolističkog kapitalizma koji predstavlja ekonom-

²⁵ Vranicki, Predrag, *Historija marksizma. Tom 1*, Zagreb, Naprijed, 1975., str. 347.

²⁶ Isto, 349.

²⁷ Lenjin, V. I., *Filozofske sveske*, Beograd, BIGZ, 1976., str. 301.

sku suštinu imperijalizma Lenjin locira u početku 20. veka²⁸, kada nekadašnji kapitalizam slobodne konkurencije dobija monopolistički oblik. Analizirajući odnos međuzavisnosti banaka i industrije na način sličan Hilferdingovom, Lenjin čini korak dalje konstatujući da finansijski kapital ostvaruje potpunu nadmoć nad ostalim oblicima kapitala što svoj konkretan izraz zadobija u imperijalizmu. Koncentrisanje finansijskog kapitala vrši se osnivanjem trustova banaka, čime se izbor industrijskog kapitala u potrebi za kreditiranjem znatno sužava, što dovodi do povećanja zavisnosti kapitala uopšte od finansijskog kapitala. Na ovaj način se formira specifična finansijska oligarhija rentijera koji zauzimaju vodeće pozicije u svim sektorima kapitala. Ovim se menja i forma kapitalizma: „Za stari kapitalizam, s potpunim gospodstvom spoljne konkurencije, tipičan je bio izvoz *robe*. Za najnoviji kapitalizam, s gospodstvom monopola, tipičan je postao izvoz *kapitala*“²⁹. Već postojeće svetsko tržište se deli između najvećih zastupnika monopolističkog kapitala³⁰. Prevlast rentijerstva dovodi do fenomena parazitizma i truljenja kapitalizma. Izvoz kapitala dovodi do još veće odvojenosti sloja finansijske oligarhije od procesa proizvodnje i povećanja parazitizma uske klase rentijera. Ovaj odnos se prenosi i na odnose među državama gde se stvara globalna zavisnost od najmoćnijih kapitalističkih zemalja koje sad kao „države rentijeri“ postaju centri imperijalizma. To rezultira odgovarajućim promenama u socijalno-političkim prilikama u državama rentijerima i ima duboke implikacije na njezinu radničku klasu. Naime, ekstraprofiti koje ostvaruju centri imperijalizma eksploatišući zavisne zemlje omogućava poboljšanje materijalnih uslova života tamošnje radničke klase čime se kupuje socijalni mir i suzbijaju revolucionarne tendencije unutar država rentijera. Ovo se posebno odnosi na vođe (reformističkog krila) radničkog pokreta koje Lenjin direktno optužuje za korupciju i kolaboraciju s imperijalizmom: „Taj sloj buržoaziranih radnika ili ‚radničke aristokratije‘, potpuno malograđanskih po načinu života, po veličini prihoda, po čitavom po-

²⁸ Lenjin, V. I., *Imperijalizam kao najviši stadij kapitalizma*, Beograd, Kultura, 1967., str. 27-30.

²⁹ Isto, str. 86.

³⁰ Valja ovde navesti i Lenjinovu preciznu definiciju imperijalizma koja sadrži pet bitnih obeležja: „1) koncentracija proizvodnje i kapitala koja je došla do tako visokog stupnja razvitka da je stvorila monopole, koji igraju odlučujuću ulogu u privrednom životu; 2) stapanje bankovnog kapitala s industrijskim i stvaranje, na bazi tog ‚finansijskog kapitala‘, finansijske oligarhije; 3) izvoz kapitala za razliku od izvoza robe, dobija naročito važan značaj; 4) stvaraju se međunarodni monopolistički savezi kapitalista koji dele svet i 5) završena je teritorijalna podela Zemlje od strane najkrupnijih kapitalističkih država. Imperijalizam je kapitalizam na onom stadiju razvitka kad je izraslo gospodstvo monopola i finansijskog kapitala, dobio istaknut značaj izvoz kapitala, početa podela sveta od strane međunarodnih trustova i završena podela čitave teritorije Zemlje od strane najkrupnijih kapitalističkih zemalja.“, Isto, str. 123-124.

gledu na svet, glavni je oslonac Druge internacionale, a u naše dane glavni *socijalni* (ne vojni) *oslonac buržoazije*. Jer, to su pravi *agenti buržoazije u radničkom* pokretu, radnički pomoćnici kapitalističke klase (labour lieutenants of the capitalist class), pravi sprovodnici reformizma i šovinizma. U građanskom ratu proletarijata protiv buržoazije oni neizbežno staju, u velikom broju, na stranu buržoazije, na stranu ‚versajaca‘ protiv ‚komunara‘³¹. Ovi zaključci – direktno upereni protiv Kauckog i reformističke socijaldemokratije koja je parlamentarno podržala ulazak u imperijalni konflikt Prvog svetskog rata – nesumnjivo su bili podsticaj za dalje proučavanje fenomena buržoaziranja radničke klase u kasnijem razvitku marksističke misli, posebno kod Markuzea. Na polju konkretne političke delatnosti Lenjinovo izučavanje imperijalizma ovaploćuje se u doktrini o ‚pravu naroda na samoopredeljenje‘. Ugrađeno u politički program boljševika, ovo učenje su primenili prvo sami boljševici odričući se onih teritorija (poput npr. Poljske) koje su bile pod okupacijom imperijalne politike carske Rusije. Ova koncepcija inspirisala je borbu protiv kolonijalizma širom planete u čitavom daljem toku 20. veka i iz korena menjala međunarodne odnose i politiku.

Lenjin je ostvario presudan uticaj na formiranje političke teorije u revolucionarnom radničkom pokretu, pre svega problematizovanjem strukturnih pitanja revolucionarne organizacije, a potom i kroz poglede na pitanja države u delu *Država i revolucija* (1917). Kaleći se u uslovima ilegalnog rada, ruski boljševici ustanovili su koncepciju ‚demokratskog centralizma‘ u funkcionisanju vlastite organizacije. Po ovoj koncepciji, viši organi partije biraju se u kongres partije demokratskim putem, ‚odozdo‘. Nakon toga, odluke viših organa, odnosno partijskog kongresa prenose se kao obavezujuće na niže organe partije. Ustanovljena na ovom principu, partija ruskih boljševika pokazala se izuzetno efikasnom u ilegalnom opozicionom delovanju, te posebno u revolucionarnim događajima 1917. Politička ‚linija‘ ustanovljena u vrlo često žučnim i dugotrajnim debatama na višim organima partije je disciplinovano praćena od celokupnog članstva, što je u krajnje komplikovanim revolucionarnim događajima bilo od presudnog značaja da se boljševici nametnu kao vodeća snaga revolucije. Međutim, ako je ovaj princip organizacije bio krajnje efikasan u uslovima opozicione borbe, on je sve svoje manjkavosti i potencijalne devijacije pokazivao od trenutka kada je ovako uspostavljena organizacija osvojila vlast. Ophrvan mnoštvom problema sa kojima se suočio kao lider radničkog pokreta nakon revolucije, Lenjin se nije bavio transformacijom partijske organizacije, a najpoštenije je reći da u postojećim uslovima borbe za goli opstanak objektivno nije ni mogao da razmišlja o promeni hijerarhijske strukture organizacije koja je dobro funkcionisala u krajnje napetim povесnim

³¹ Isto, *Predgovor francuskom i nemačkom izdanju*, str. 14.

dogadajima tih godina. No, činjenica je da je koncepcija „demokratskog centralizma“ uslovlila neke od bitnih devijacija u kasnijem razvoju političkog života Sovjetskog Saveza, poput birokratizacije i centralizacije vlasti u rukama malog broja funkcionera partije. To su bile upravo one stvari na koje je i sam Lenjin upozoravao. Kako je Lenjin na vlasti proveo svega 7 godina (od čega posljednje 2 teško bolestan), objektivno se teško mogao baviti ovim pitanjima u dramatičnim uslovima ruske revolucije.

Potpuno na Marksovom tragu, Lenjin je državu shvatao kao prolaznu, istorijsku pojavu, te instrument vladavine buržoazije u klasnom društvu. Uspostavljajući svoju teoriju države, pre svega na Marksovoj *Kritici Gotskog programa*, Lenjin zastupa tezu o „odumirućoj državi“. Smatrajući da se tek uspostavljanjem komunističkog društva stiče pretpostavka za ukidanje države, on uočava da u periodu prelaza iz kapitalizma u komunizam instrumente države mora prigrbliti proletarijat u svrhu suzbijanja buržoaske klase u hodu ka besklasnom društvu. U ovom je sadržana suština „diktature proletarijata“, kako je Lenjin imenovao prelaznu fazu iz jednog u drugo društveno-ekonomsko uređenje. Površno shvatanje ove Lenjinove teze bilo je osnovom diskreditacije Sovjetskog Saveza kao nedemokratskog društva u kasnijoj političkoj propagandi njegovih protivnika. Uočivši da je Marks razotkrio suštinu kapitalističke demokratije tvrdnjom da „ugnjetačkim dozvoljavaju da jednom u nekoliko godina rešavaju koji će ih predstavnik ugnjetačke klase u parlamentu predstavljati i tlačiti“³², Lenjin gradi koncept organizacije radničkih sovjeta kao naprednijeg oblika političkog uređenja društva.

Teorijsko-politički krah Druge internacionale oličen u nepomirljivom sukobu reformističkog i revolucionarnog krila radničkog pokreta, te revolucionarni događaji u Rusiji koji su iznedrili prvu socijalističku državu u istoriji, doprineli su dinamičnom razvoju marksističke misli u posleratnom periodu. 1919. godine formirana je Treća internacionala (Komintern) kojom su – s obzirom na novonastalu činjenicu postojanja stožerne zemlje socijalizma – očekivano dominirali ruski komunisti. Lenjinova misao sada je predstavljala teorijsku vodilju međunarodnog radničkog pokreta. Međutim, kao što je to bio slučaj i sa prethodne dve, u okviru Treće internacionale delovale su polarizovane struje komunističkih teoretičara. Suprotno danas uvreženom mišljenju, tokom prvog perioda postojanja Sovjetskog Saveza, a posebno za Lenjinovog života, vođene su žestoke debate o najrazličitijim teorijskim i socijalnim problemima. Teorijskim raspravama u prvom periodu dominirala su politička pitanja, posebno o problemu same vlasti, što je bilo direktno uslovljeno događajima u Rusiji i pokušajem izgradnje novog društva na principima ko-

³² Lenjin, V. I., *Izabrana dela*. Knj. II, Beograd, Kultura, 1960., str. 248.

munizma³³. No, Lenjinova smrt, frakcijske borbe unutar sovjetske vlasti, te činjenica da je porazom revolucionarnih pokreta u Nemačkoj i Mađarskoj zaustavljen revolucionarni talas u Evropi, uslovlili su konsolidaciju sovjetske države što je dovelo do odgovarajućih posledica u marksističkoj teoriji i praksi. Sasvim suprotno svemu za šta se Lenjin zalagao, njegovo telo je mumificirano čime je simbolički uzdignut na nivo nepogrešivog autoriteta u Sovjetskom Savezu. Osnovni ideološki sukob u ovom periodu odvijao se na relaciji Staljin – Trocki. Prvi se zalagao za koncept „socijalizma u jednoj državi“, drugi je istupao sa tezom o „permanentnoj revoluciji“. Konačnom pobedom *Josifa Višarionoviča Džugašvilija Staljina* (1878-1953) u frakcijskim borbama, počinje uspostava doktrine marksizma-lenjinizma kao legitimacijske osnove sovjetskog društva. Bitno je naglasiti da je marksizam-lenjinizam bio pre svega odraz Staljinovih teorijskih koncepcija iznetih u spisu *Pitanja lenjinizma*, te da se sa duhom Marksove i Lenjinove teorije mogao povezati samo njihovim krajnje vulgarnim tumačenjem. Najočigledniji primer toga bio je staljinistički etatizam, u potpunosti suprotstavljen Marksovoj tezi o državi kao prolaznoj pojavi čiji se istorijski smisao gubi prevladavanjem kapitalizma u komunističkom društvu, na čijoj je osnovi Lenjin temelji tezu o „odumirućoj državi“. U filozofskom smislu on je u potpunosti bio oslonjen na teoriju odraza. Mehanicistički materijalizam i šematski pogledi na socijalne procese koji se odvijaju nužnošću prirodnih zakona karakterisali su dalji razvoj teorije u Sovjetskom Savezu. Bitno je naglasiti i da je formiranje sovjetskog marksizma kao krajnje pozitivističkog čitanja Marksa u mnogome bilo oblikovano specifičnim istorijskim i socijalnim okolnostima, te činjenicom da je Marksova „kritika svega postojećeg“ po prvi put tumačena iz pozicije vlasti. Međutim, samo postojanje „prve zemlje socijalizma“ omogućilo je i razvoj potpuno drugačijeg čitanja Marksa.

„ZAPADNI“ MARKSIZAM

Kulturno-geografsku odrednicu ove struje marksizma nalazimo u *Razmatranjima* Perija Andersona. Njegova argumentacija pri odabiru odrednice sadržana je u okolnosti da se centar kritičke marksističke misli nakon stabilizacije prilika u Sovjetskom Savezu, te uspostave marksizma-lenjinizma kao oficijelne ideologije Treće internacionale, ponovo pomerio ka zapadu kontinenta – u Nemačku, Italiju i Francusku. Ovu geografsku odrednicu treba uzeti krajnje uslovno, jer je ova struja marksizma bila izuzetno zastupljena i na istoku kontinenta – u Poljskoj, Čehoslovačkoj i Jugoslaviji. Međutim, za ra-

³³ Vranicki, P., *Historija marksizma. Knj.1*, Zagreb, Naprijed, 1975., str. 399-400.

zliku od njegovog određenja³⁴ ovog perioda u razvoju marksističke misli, ovde ćemo dati dosta sužen pregled. Kriterijum sužavanja tematike koju ćemo predstaviti sadržan je u želji da ovim odeljkom obuhvatimo one autore koje su u fokusu čitanja Marksa imali pitanja njegove dijalektike, problema rada i otuđenja.

Rodonačelnik novog čitanja Marksa i jedan od najuticajnijih autora celokupne istorije marksizma bio je mađarski filozof i revolucionar *Đerđ Lukač* (1885-1971). On je svoje filozofsko obrazovanje sticao na Hajdelbergu, gde se formirao pod snažnim uticajem Hegelove filozofije, ali i sociologije Georga Zimela i Maksa Vebera. Kao istaknuti član Komunističke partije, Lukač je tokom kratkotrajne uspostave mađarske sovjetske republike bio imenovan za ministra kulture i obrazovanja. Nakon propasti mađarske revolucije Lukač emigrira u Beč, gde piše svoje najznačajnije delo *Povest i klasna svest* (1923). Ovo delo se i danas smatra jednim od najbitnijih filozofskih dela 20. veka. Ono je otvorilo vrata drugačijem čitanju Marksovog dela u odnosu na klasičnu tradiciju koja je imala poreklo u Engelsovom (posebno poznijem) radu.

Centralno pitanje za Lukača predstavlja pitanje Marksove dijalektike. Vodeći se putokazima koje je po pitanju vlastite dijalektičke metode postavio sam Marks, Lukač dolazi do stava da je u shvatanju Marksove metode nužno poći od Hegelove dijalektike. Time Lukač reaktuelizuje pitanje metode, i to prevashodno kritičkim opservacijama na račun Engelsovog poimanja dijalektike na kojima se temeljila dotadašnja marksistička misao. Njegova kritika gradi se na uverenju da Engels izostavlja „dijalektički odnos subjekta i objekta u povijesnom procesu“ bez čijeg određenja dijalektička metoda prestaje da bude revolucionarna metoda³⁵. Suprotno tome, Lukač naglašava uzajamni odnos subjekta i objekta u istorijskom kretanju i smatra da je za pravilno razumevanje Marksove metode potrebno ograničiti je na istorijsko-društvenu stvarnost. Najjasniji stav o tom pitanju Lukač daje u fusnoti: „Ovo ograničavanje metode na historijsko-socijalnu zbilju vrlo je značajno. Nesporazumi koji nastaju iz Engelsova prikazivanja dijalektike zasnivaju se bitno na tome što Engels – slijedeći krivi Hegelov primjer – proširuje dijalektičku metodu i na spoznaju prirode. Dok odlučujuća određenja dijalektike: uzajamno djelovanje subjekta i objekta, jedinstvo teorije i prakse, povijesna izmjena supstrata

³⁴ Anderson pojmom zapadnog marksizma obuhvata Lukača, Korša, Gramšija, Benjamina, Horkhajmera, Dela Volpea, Markuzea, Lefevra, Adorna, Sartra, Goldmana, Altisera i Koletija. Po ovome se vidi da je za kriterijum uzet uticaj ovih autora na razvoj marksizma u periodu od pedesetak godina, od 1923. do 1976. godine kad je knjiga objavljena. Anderson ovde razmatra različite i krajnje suprotstavljene interpretacije Marksove misli. Vidi u: Anderson, Peri, *Razmatranja o zapadnom marksizmu*, Beograd, BIGZ, 1985., str. 73.

³⁵ Lukacs, Georg, *Povijest i klasna svijest*, Zagreb, Naprijed, 1977., str. 54.

kategorija kao osnova njihove promjene u mišljenju itd. ne postoje u spoznaji prirode³⁶. Ovim Lukač vrši temeljnu kritiku Engelsove ontološke koncepcije dijalektike čijim se konsekventnim čitanjem čoveka lako svodi na objekat prirodnih, socijalnih i istorijskih delovanja. Suprotno tome, sasvim u duhu Marksovog bitnog shvatanja, ljudsko se društvo i istorija shvataju kao „produkt ljudske revolucionarne prakse, a time i čovjek kao subjekt i objekt društveno-historijskog procesa“³⁷.

Dalje u pojašnjenju biti Marksove dijalektike, Lukač ide preko kritike „borniranog empirizma“ tvrdnjom da činjenice tek metodološkom obradom postaju činjenicama. Čak i puko nabranje činjenica jeste njihova interpretacija. Ovim Lukač razara pozitivističko stanovište „čistih“ činjenica. Po njegovom uverenju, upravo dijalektičkom metodom možemo doći do biti procesa koji leže iza činjenica kakve nam se prikazuju u svom pojavnom obliku. U biti socijalno-istorijskih procesa je njihov povesni karakter: „Povijesni karakter onih 'činjenica' za koje znanost vjeruje da ih je shvatila u toj 'čistoći', dolazi na vidjelo na jedan još sudbonosniji način. Te činjenice naime, kao proizvodi društvenog razvitka, nisu shvaćene samo u jednom stalnom preobražaju, nego su *one – upravo u strukturi svoje predmetnosti – proizvodi određene epohe povijesti: kapitalizma...* Da bi se od ovih 'činjenica' moglo prijeći na činjenice u pravom smislu riječi, mora se prozreti njihova povijesna uvjetovanost kao takva i napustiti stanovište iz kojega one neposredno proizlaze: one same treba da se podvrgnu povijesno-dijalektičkom ispitivanju“³⁸.

Na ovoj osnovi Lukač onda gradi *kategoriju totaliteta* kao centralnog mesta *Povesti i klasne svijesti*: „Tek u toj povezanosti koja pojedinačne činjenice društvenog života kao momente povijesnog razvitka uklapa u *totalitet* postaje moguća spoznaja činjenica kao spoznaja *zbilje*“³⁹. Posmatrajući društvenu zbilju kao totalitet, u njoj uočavamo protivrečnosti. Primjenjujući ovo na konkretno istorijski nastalo kapitalističko društvo, u njemu vidimo antagonizam proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa koji predstavlja samu bit ovog konkretnog društva. Međutim, pozitivistički princip primene metoda prirodnih nauka na proučavanje društva ne prepoznaje protivrečnosti i antagonizme u stvarnosti. „Spoznajni ideal prirodnih znanosti koji, primijenjen na prirodu, služi samo napretku znanosti, pojavljuje se usmjeren na društveni razvitak kao sredstvo ideološke borbe buržoazije“⁴⁰. Zato se iz perspektive ideologa posto-

³⁶ Isto, str. 55-56.

³⁷ Vranicki, P., *Historija marksizma*. Knj.1, Zagreb, Naprijed, 1975., str. 405.

³⁸ Lukacs, Georg, *Povijest i klasna svijest*, Zagreb, Naprijed, 1977., str. 59-60.

³⁹ Isto, str. 61.

⁴⁰ Isto, str. 64.

ječeg trenutni socijalno-ekonomski sistem prikazuje kao bezvremenska, većno opstajuća kategorija u kom važe prirodni zakoni nužnosti.

Građanska nauka stvarnost promatra sa stanovišta individuumu što rezultira samo delimičnom spoznajom, jer stvarnost posmatra fragmentarno. Suprotno tome, stanovište totaliteta u posmatranju stvarnosti moguće je samo ako je i sam subjekt totalitet. Taj subjekt je klasa proletarijata, jer samo ona „može djelatno prožeti društvenu zbilju i promijeniti je u njezinu totalitetu“⁴¹. Promena društvene zbilje od strane subjekta, moguća je ukoliko on ima klasnu svest. Klasna svest postaje moguća samo na osnovi građanskog društva i njemu pripadajuće kapitalističke ekonomije jer se njime dovršava dugi istorijski proces „podruštvljenja društva“. Ona nije prosečna svest pojedinaca koji čine klasu, niti masovna psihologija klase, već svest proletarijata o vlastitoj istorijskoj misiji⁴².

Osnovna prepreka dostizanju klasne svesti i njenog razvijanja u revolucionarnu delatnost je *fenomen postvarenja svesti* koji direktno proizlazi iz robnog karaktera kapitalističke proizvodnje. Po Lukačevom mišljenju, nije slučajno Marks započeo kritiku političke ekonomije analizom robe. Problem robe jeste „centralni strukturni problem kapitalističkog društva u svim njegovim životnim manifestacijama“⁴³. Fenomen postvarenja izvire iz fetiškog karaktera robe. Bit proizvodnog odnosa kao odnosa između ljudi dobija oblik odnosa među stvarima usled robnog karaktera proizvodnje. Tako nam se proizvodnja pojavljuje kao strana sila koja ima vlastite zakonitosti čime „prikri-va svaki trag svoje temeljne biti“, a to je odnos među ljudima. Dalje, proces specijalizacije proizvodnje rezultira stanjem u kom radnik postaje mehanizirani deo sistema proizvodnje u kom je on lako zamenjiva roba i koji funkcioniše bez obzira na njega. Parcijalni karakter proizvodnje čini da radnik gubi odnos prema proizvodu kao celini, što dovodi do otuđenja radnika od proizvoda vlastitog rada pri čemu mu se rezultati njegove delatnosti pojavljuju kao strani predmeti. Ovakav proizvodni proces dovodi i do prekida spona koje su subjekte rada povezivali u jednu zajednicu – „mehanizacija proizvodnje čini od njih i u tom pogledu izolirano apstraktne atome koji više ne pripadaju skupa neposredno organski putem svojih radnih učinaka, nego njihova povezanost u sve većoj meri biva posredovana isključivo apstraktnim zakonitostima mehanizma u koji su uklopljeni“⁴⁴.

Lukač smatra da je moderna filozofija takođe izraz postvarene svesti, što se ogleda u teorijskom suprotstavljanju subjekta i objekta. Jedino razumeva-

⁴¹ Isto, str. 98.

⁴² Perović, M. A., *Istorija filozofije*, Novi Sad, Grafomedia, 2003, str. 243.

⁴³ Lukacs, Georg, *Povijest i klasna svijest*, Zagreb, Naprijed, 1977., str. 149.

⁴⁴ Isto, str. 158.

njem celokupne istorije kao čovekovog dela kojim se prevazilazi stanovište postvarene svesti, može se doći do stanovišta jedinstva subjekta i objekta, teorije i prakse. Istorija tako – u Lukačevoj doslednoj interpretaciji Marksovog bitnog stanovišta – nije skup zakona nezavisnih od čoveka, nego bitni izraz ljudske delatnosti, čovekove revolucionarne *prakse*. Zato je podložna promeni. Ali, upravo zato što istorija predstavlja rezultat čovekove delatnosti, promene u njoj ne dolaze s nužnošću prirodnih pojava, već bitno zavise od konkretnog ljudskog delanja. Ovim Lukač razara fatalizam i mehanizam u posmatranju društveno-istorijskih pojava koji se nametnuo kao dominantan u prethodnom razvoju marksističke misli. Na ovom Lukačevom stanovištu kojim se u središte marksističke misli ponovo postavlja *pitanje prakse* bilo je moguće kasnije graditi bespoštednu kritiku teorije odraza, ali i revizionističkog marksizma i građanske misli.

Specifične životne okolnosti, ali i svestan izbor lojalnosti partiji, Lukača su u kasnijem filozofskom razvoju gurali u postepeno napuštanje osnovnih teza iznetih u *Povesti i klasnoj svesti* i biranje neutralnijih tema. Kasnija njegova delatnost bila je usmerena na istoriju i teoriju književnosti i građenje vlastite estetičke koncepcije. Nakon perioda emigracije provedenog u Beču, pod pritiscima lokalne policije 1930. biva prisiljen da ode u Moskvu u kojoj ostaje do završetka Drugog svetskog rata. Tamo isprva biva zaposlen na *Institutu Marksa i Engelsa* kojim je rukovodio sovjetski filozof *David Rjazanov*⁴⁵. Uloga ovog Instituta u razvoju marksističke misli bila je ogromna. Ovde su, između ostalog, skupljani do tada neobjavljeni Marksovi spisi. Poseban značaj za kasniju recepciju Marksovog mišljenja imali su njegovi spisi iz ranije faze života, koje danas objedinjene znamo kao *Rane radove*. U okviru njih posebno značajno mesto zauzimaju *Ekonomsko-filozofski rukopisi iz 1844.* koje Institut objavljuje 1932. godine. 1939. godine Institut objavljuje i *Osnove kritike političke ekonomije* (Grundrisse), čime se dodatno osvetljava celina Marksovog teorijskog rada. Imajući sada u vidu ove Marksove spise mogao se još jasnije videti uticaj Hegelove dijalektike na formiranje Marksove misaone metode. Posebno u načinu na koji Marks pristupa problemu otuđenja⁴⁶. Lukačeve teze iznete u *Povesti i klasnoj svesti* time još više dobijaju na značaju imali se na umu da pišući ovo delo nije mogao imati uvid u ovaj deo Marksovog opusa. Otkrivanje ovih spisa, uz presudan uticaj Lukačevog dotadašnjeg rada, direktno je usmerilo razvoj tzv. zapadnog marksizma prema postavljanju pitanja otuđenja i prakse u centar filozofskog interesovanja.

⁴⁵ Iste godine kada Lukač dolazi na Institut, Rjazanov biva uhapšen u staljinskim čistkama i osuđen u tzv. Menjševičkom procesu.

⁴⁶ Više o ovom pitanju može se pronaći u: Perović, Milenko A., *Marksov pojam dijalektike*, Arhe: časopis za filozofiju, God. 4, br. 7, 2007.

Za marksističku misao između dva svetska rata posebno je značajno bilo osnivanje frankfurtskog *Instituta za socijalna istraživanja* 1924. godine. Nakon što ga je utemeljio Karl Grinberg, Institut postaje globalno prepoznatljiv pod rukovodstvom Maksa Horkhajmera koji okuplja vodeće marksistički orijentisane socijalne mislioce u Nemačkoj oko časopisa *Zeitschrift für Sozialforschung*⁴⁷. Ovo su bili najbitniji momenti u formiranju tzv. Frankfurtske škole marksizma⁴⁸ kojoj su pripadali autori poput Teodora Adorna, Eriha Froma, Maksa Horkhajmera, Valtera Benjamina, Vilhelma Rajha, Herberta Markuzea i drugih. Kako primećuje Anderson⁴⁹, niko od saradnika Instituta za socijalna istraživanja nije direktno učestvovao u političkoj borbi kroz članstvo u organizacijama radničkog pokreta. Ovo je svakako uticalo na slobodniji pristup, ali je označilo i početak trenda udaljavanja vodećih teorijskih umova radničkog pokreta od konkretne političke prakse. Nezavisnost od partijske „linije“ i teorijskog šematizma koji se već bio razvio u Sovjetskom Savezu, a onda putem Treće internacionale širio svoj uticaj globalno, doprinela je da se kod mnogih autora iz ove grupacije razvije svojevrstan interdisciplinarni pristup u izučavanju društva. Iako je filozofija bila primarno polje delovanja, mnogi autori se nisu libili da stupe u područja psihologije i psihoanalize (From, Rajh) ili sociologije (Adorno, Horkhajmer). Osim što su na ovu grupaciju ogroman uticaj izvršili Marksovi mladalački spisi, nju je karakterisala i velika otvorenost u pristupu socijalnim fenomenima, ali i potreba za dijalogom sa građanskom filozofijom i socijalnom teorijom. Umesto pitanja kritike političke ekonomije centriranih u *Kapitalu* oko Marksove teorije viška vrednosti, interes „Frankfurtovaca“ se vraća na polje filozofije i antropologije kroz Marksov pojam rada i teorije otuđenja iznetih u *Rukopisima* iz 1844. Dominantni interpretacijski ključ za čitanje *Kapitala* koji se profilisao u dotadašnjem razvoju marksizma nametao je potrebu za čitanjem Marksovog dela u celini.

Ovde se moramo ograničiti na uvid u delo *Herberta Markuzea* (1898-1979) koji se isticao u ovoj filozofskoj školi veličinom svoga teorijskog rada, ali i uticajem⁵⁰ koji je ostvario u omladinskim političkim pokretima šezde-

⁴⁷ „Časopis za socijalna istraživanja“, počeo sa izlaženjem 1932. godine u Lajpcigu.

⁴⁸ Nakon dolaska nacista na vlast u Nemačkoj članovi Instituta, kao politički i rasno (mnogi su poreklom bili Jevreji) nepodobni, spas su potražili u emigraciji, mahom u SAD. Nakon završetka rata, Horkhajmer i Adorno se vraćaju u Nemačku i obnavljaju rad Instituta. Neki, poput Markuzea i Froma se nikada nisu vratili iz emigracije, iako su doprinosili radu Instituta iz SAD-a, odnosno Meksika.

⁴⁹ Anderson, Peri, *Razmatranja o zapadnom marksizmu*, Beograd, BIGZ, 1985., str. 82-83.

⁵⁰ „Nova levica“ izrasla iz studentske i radničke pobune 1968. godine, te protesta protiv rata u Vijetnamu, smatrala je Markuzea svojim „guruom“, što je on odbacivao.

setih godina 20. veka. Školujući se na Univerzitetu u Frajburgu, Markuze se oblikovao pod uticajima Huserla, Šelera, Diltaja, Hajdegera, Lukača, Hegela i Marksa. Pod nacističkom najezdom biva primoran na emigraciju, prvo u Švajcarsku, a potom i u Sjedinjene Države u kojima će predavati na više univerziteta sve do smrti. U delu *Um i revolucija* (1941) bavi se osvetljavanjem odnosa između Hegelove i Marksove dijalektike. U Marksovim ranim spisima koji problematizuju pitanje otuđenog rada u modernoj ekonomiji ocrtava se veza Marksove ekonomske analize sa osnovnom kategorijom Hegelove filozofije. Po Markuzeovom mišljenju, Marksova kritika političke ekonomije počinje u filozofskom obliku jer „zarobljavanje rada“ u kapitalizmu, kao i pitanje njegovog oslobođenja jesu pitanja koja prevazilaze okvir političke ekonomije. To su pitanja koja se bave čovekovom generičkom biti i koja „deluju na same temelje ljudskog opstojanja“. Kasnije, kada je razradio vlastitu teoriju, Marks u velikoj meri napušta filozofsku terminologiju – „Kritički, transcendentni karakter ekonomskih kategorija, koji se do sada izražavao filozofskim pojmovima, dokazuje se kasnije, u njegovom *Kapitalu*, samim ekonomskim kategorijama“⁵¹.

Kako ističe Markuze, u Marksovim ranim spisima se po prvi put razmatra proces postvarenja u kapitalizmu gde odnosi između ljudi poprimaju oblik odnosa između stvari. Taj proces Marks imenuje fetišizmom robe. Međusobni odnosi između ljudi u kapitalizmu jesu odnosi između njihovih roba. Koren ovog fenomena jeste sam način robne proizvodnje koji vlada u kapitalizmu. Međutim, politička ekonomija ekonomske odnose tretira kao objektivne odnose, a ekonomske procese kao prirodne procese, zbog same naravi robne proizvodnje. Marksova teorija osvetljava ekonomske odnose pokazujući ih kao „egzistencijalne odnose između ljudi“. Time Marksova ekonomska teorija postaje kritička teorija postojećeg društva.

Ističući da Marks, sledeći Hegela, dijalektički „uzima u obzir činjenicu da je negacija koja leži u samoj zbilji „pokretačko i stvaralačko načelo“⁵², on dovodi ovo stanovište do kraja stavom da u otuđivanju rada leži negativitet kapitalističkog društva. Otuđenje rada potiče iz samog karaktera najamnog rada u kapitalizmu u kom se radna snaga prodaje kao svaka druga roba na tržištu. Tako najamni rad postaje negacija svesne stvaralačke delatnosti. Otuđenje svoj najopštiji oblik poprima u ustanovi privatne svojine. Ukidanje otuđenog rada pretpostavlja ukidanje privatne svojine. Pri tom je, po Markuzeovom tumačenju, „od najveće važnosti da se primijeti kako u ukidanju privat-

⁵¹ Marcuse, Herbert, *Um i revolucija: Hegel i razvoj teorije društva*, Sarajevo, „Veselin Masleša“, 1966., str. 248.

⁵² Isto, str. 253.

ne svojine Marx u potpunosti vidi sredstvo za ukidanje otuđenog rada, a ne cilj za sebe⁵³.

Na temelju analize Marksovih pojmova upotrebne i razmenske vrednosti, te dvojakog karaktera rada⁵⁴ i teorije vrednosti koji su osnovna obeležja kapitalizma kao „specifično povijesnog oblika robne proizvodnje“⁵⁵ u kom vlada jedinstvo protivrečnosti, Markuze razmatra razliku između Marksove i Hegelove dijalektičke metode. Po njegovom mišljenju, za Hegela, kao i za Marksa, istina leži u negativnom totalitetu. Međutim, totalitet u kom se kreće Marksova metoda drugačiji je od totaliteta u Hegelovoj filozofiji. Kod Hegela se dijalektika kreće unutar totaliteta uma kao zatvorenog ontološkog sistema. Marksova dijalektika se kreće unutar totaliteta klasnih odnosa u kojima leži negativitet postojećeg društva: „Totalitet prema kojemu smjera marksistička dijalektika je totalitet klasnog društva, a negativitet koji leži u osnovi njegovih protivurječnosti i oblikuje svaki njegov sadržaj je negativitet klasnih odnosa“⁵⁶. Time dijalektički metod postaje istorijski metod, jer su činjenice koje uzima u razmatranje elementi jednog istorijskog totaliteta. Tako se osnovna razlika između dijalektičke metode Hegela i Marksa sadrži u tome što Hegel završava u promišljanju postojećeg poretka, dok je Marks usmeren na njegovu negaciju.

Međutim, Markuze uočava da Marksova dijalektika još uvek odražava „vlast slijepih ekonomskih snaga nad povijesnim tokom“⁵⁷. Ono što njegovu dijalektiku još uvek povezuje sa istorijom klasnog društva jeste *pojam nužnosti*. Na više mesta u svom delu Marks naglašava da su dijalektički zakoni nužni zakoni jer proističu iz protivrečnosti koje vladaju klasnim društvom. Markuze ističe da to ne znači da će revolucionarno prevladavanje postojećeg nastupiti sa istom nužnošću. Objektivni uslovi razvitka protivrečnosti u kapitalizmu jesu preduslov njegovog prevladavanja, no oni se mogu revolucionarno manifestovati „samo ako se iskorištavaju sa svjesnom djelatnošću, koja ima na umu socijalistički cilj i ako se upravljaju prema njoj. Ni najmanja prirodna nužnost ili automatska neizbježnost ne jamče prelaz od kapitalizma ka socijalizmu“⁵⁸. Marksova je teorija po Markuzeu nespojiva sa nekakvim fatalističkim determinizmom.

⁵³ Isto, str. 254.

⁵⁴ „1) *konkretni posebni rad*, koji odgovara konkretnim posebnim upotrebnim vrijednostima... i 2) *apstraktni opći rad*, koji je izražen u odgovarajućim prometnim vrijednostima“, Isto, str. 266-267.

⁵⁵ Isto, str. 273.

⁵⁶ Isto, str. 280.

⁵⁷ Isto, str. 282.

⁵⁸ Isto, str. 283.

Markuze svoje poglede na kretanja savremenog industrijskog društva nakon Drugog svetskog rata daje u knjizi *Čovek jedne dimenzije* (1964). Kako u uvodu sam ističe, ovde on varira dve kontradiktorne hipoteze: „1) da je razvijeno industrijsko društvo kadro sputati kvalitativnu promjenu...; 2) da postoje snage i tendencije koje će moguće slomiti ovo sputavanje i revolucionirati društvo“⁵⁹. Iako ostaje pri Marksovoj tezi da u društvu deluju dve nepomirljivo suprotstavljene klase, Markuze zapaža da se u razvijenom obliku industrijskog društva interesi buržoazije i proletarijata podudaraju u interesu za očuvanjem postojećeg stanja. Tehnički napredak i značajno povećanje društvenog bogatstva dovode do fenomena buržoaziranja radničke klase (fenomena koji su marksistički teoretičari uočili još početkom 20. veka) koja svoj interes više ne vidi u ukidanju postojećeg. Zato Markuze smatra da kritička teorija sa pojmovima razvijenim u 19. veku – poput klase, individue, privatnosti, itd. – više ne može da pruži osnovu za prevazilaženje postojećeg društva. Što ne znači da danas promena nije „urgentnija“ nego ikada pre.

Markuze smatra da je glavno obeležje savremene civilizacije ugodna, demokratska nesloboda koja se javlja kao posledica tehničkog razvoja. Savremeno društvo „tendira totalitarizmu na osnovu organizacije njegove tehnološke baze“⁶⁰. Totalitarni karakter savremenog kapitalizma ne ispoljava se golom silom, već nametanjem i manipulacijom individualnim i društvenim potrebama. Stoga, Markuze nameće imperativ razlikovanja istinskih od lažnih potreba. Moderno društvo zagušuje one potrebe koje treba da budu oslobođene, dok kreira i nameće potrebe koje služe obuzdavanju i kontroli čoveka. Ovo dovodi do toga da se čovek identifikuje sa stanjem koje mu je nametnuto suptilnim metodama proizvodno-ideološkog aparata savremenog kapitalizma. Alijenacija sada postaje potpuno objektivna⁶¹. Na ovaj način nastaje jednodimenzionalno mišljenje i ponašanje. Njime se suzbijaju one ideje i aspiracije koje smeraju na transcendiranje postojećeg realiteta. Ovo se oslikava i u razvoju nauke i naučne metode gde dominira operacionalizam u prirodnim i bihevjorizam u društvenim naukama. Naučnim mišljenjem tako dominira „pozitivizam koji svojim negiranjem transcendirajućih elemenata uma formira komplementaran akademski udio u društveno traženom ponašanju“⁶². Izlaz iz ovakvog stanja Markuze vidi u promeni pravca tehnološkog razvoja i reduciranju postojećeg sistema ljudskih potreba. Nakon što je odbacio tradicionalno marksističko shvatanje subjekta društvene promene, Markuze ne nudi odgovor na pitanje ko je subjekt promene u savremenom društvu.

⁵⁹ Marcuse, Herbert, *Čovek jedne dimenzije*, Sarajevo, Svjetlost, 1989., str. 14.

⁶⁰ Isto, str. 22.

⁶¹ Isto, str. 29.

⁶² Isto, str. 31.

Razmatranja o ovom pravcu marksističke misli moraju se ovde ograničiti samo na izlaganje osnovnih koncepcija Lukača i Markuzea koji su bili teorijski najmoćniji predstavnici pravca koji se razvio kao posledica reakcije na šematizam i deterministički fatalizam sovjetskog marksizma, ali i objavljivanje Marksovih ranijih radova što možemo zahvaliti postojanju moskovskog Instituta Marks-Engels-Lenjin. Međutim, tzv. zapadni marksizam bio je koncepcijski znatno širi od onoga što je sadržano u bitnom Lukačevom i Markuzeovom stanovištu. *Ernst Bloh* je bio još jedan moćni um marksizma čije je utopijsko mišljenje usmereno na dimenziju budućnosti otvorilo vrata daljem proučavanju pojma vremena u marksističkoj filozofiji. *Karl Korš* bio je uz Lukača utemeljitelj shvatanja da problem prakse mora biti u centru interesovanja marksističke filozofije. *Antonio Gramši* je svojim pojmom hegemonije znatno doprineo razvijanju marksističkih pogleda na pitanje ideologije. Razvoj francuskog marksizma nakon Drugog svetskog rata oblikovan je u delima *Žan Pol Sartra*, *Anrija Levefra*, *Lisjena Goldmana* i drugih. Ovaj pravac marksističke misli imao je značajne predstavnike i na istoku Evrope: u Poljskoj *Leška Kolakovskog*, *Adama Šafa*, itd.; u Čehoslovačkoj *Karela Košika*, te u Jugoslaviji autore koji su pripadali *zagrebačkoj praxis filozofiji*. Jedino što je zajedničko bilo svim navedenim predstavnicima tzv. zapadnog marksizma je svojevrsno udaljavanje od kritike političke ekonomije, te vraćanje shvatanju dijalektičkog metoda na liniji Hegel – Marks. Izučavanje teorije vrednosti kao temeljnog pojma *Kapitala*, zamenjeno je interesom za Marksov pojam rada, otuđenja i fetišskog karaktera robe. U centru interesa zapadnog marksizma bilo je prvenstveno pitanje Marksovog dijalektičkog metoda kao osnove njegovih pogleda. Ovo je ponajpre bila refleksna reakcija na posve krivu interpretaciju Marksove dijalektike u delima njegovih prvih sledbenika krajem 19. i početkom 20. veka čime je u dobroj meri u ovoj fazi razvoja marksizma prevedana sama suština Marksove misli.

LITERATURA

- Anderson, Peri, *Razmatranja o zapadnom marksizmu*, Beograd, BIGZ, 1985.
- Ćurković, Stipe, *Interpretacijski spor oko Marxa: Haug vs Heinrich*, 3K: kapital, klasa, kritika, br. 1/2014.
- Elbe, Ingo, *Između Marksa, marksizma i marksizama: načini čitanja Marksove teorije*, na: <http://drustvenaanaliza.blogspot.rs/2014/01/ingo-elbe-izmeu-marksa-marksizma-i.html>
- Heinrich, Michael, *Uvod u Marxovu kritiku političke ekonomije*, Zagreb, Centar za radničke studije, 2015.
- Hilferding, Rudolf, *Finansiski kapital*, Beograd, Kultura, 1958.

- Hof, Jan, *Marx Worldwide: On the Development of the International Discourse on Marx since 1965*.
- Lenjin, Vladimir I., *Filozofske sveske*, Beograd, BIGZ, 1976.
- Lenjin, Vladimir I., *Imperijalizam kao najviši stadij kapitalizma*, Beograd, Kultura, 1967.
- Lenjin, Vladimir I., *Izabrana dela*. Knj. 11, Beograd, Kultura, 1960.
- Lukacs, Georg, *Povijest i klasna svijest*, Zagreb, Naprijed, 1977.
- Marcuse, Herbert, *Um i revolucija: Hegel i razvoj teorije društva*, Sarajevo, "Veselin Masleša", 1966.
- Marcuse, Herbert, *Čovjek jedne dimenzije*, Sarajevo, Svjetlost, 1989.
- Marx, Karl; Engels, Friedrich, *Dela*. T. 42, Beograd, Prosveta, 1973.
- Marx, Karl, *Kapital: kritika političke ekonomije*. 1-3, Beograd, Prosveta, 1979.
- Perović, Milenko A., *Istorija filozofije*, Novi Sad, Grafomedija, 2003.
- Perović, Milenko A., *Marksov pojam dijalektike*, u: Arhe: časopis za filozofiju, God. 3, br. 7, 2007.
- Vranicki, Predrag, *Historija marksizma*. T. 1, Zagreb, Naprijed, 1975.
- Vranicki, Predrag, *Historija marksizma*. T. 2, Zagreb, Naprijed, 1975.

MILOŠ PEROVIĆ

Novi Sad

HISTORY OF THE RECEPTION
OF MARX'S THOUGHT
(PART I)

Abstract: With this article we continue to mark 150th anniversary of the publication of the first volume of Marx's Capital. Author deals with the most important moment of the reception of this book in the previous period. The article covers a period of 150 years of interpretation of Capital within so called marxism, but also deals with the most important critical views on Marx's taught. Author also deals with the history of reception of this book and marxist taught in general in former Yugoslavia. The central point of the article is reception and interpretation of Marx's theory of value and dialectical method. This part of article deals with marxist reception of Marx's taught since publishing of the first volume of Capital untill the 60's of the 20th century.

Keywords: Marx, Capital, theory of value, dialectical method, Engels, Hilferding, Lenin, Lukacs, Marcuse

Primljeno: 15.02.2018.

Prihvaćeno: 14.05.2018.

